

ÅKE DAUN

*Om att problematisera nuet
med hjälp av historien*

JAG SKA TALA OM att jämföra, varför och hur, och vad man kan åstadkomma som kulturforskare. Det läroämne som jag började läsa höstterminen 1961 hette Nordisk och jämförande folklivsforskning. Jag hade kamrater som valde Allmän och jämförande etnografi. Ett tredje läroämne hette Nordisk och jämförande fornkunskap. Vad dessa ämnen bland annat hade gemensamt var att de sedermera bytte namn till mer internationellt gångbara, som det sades – etnologi, socialantropologi och arkeologi – men också delvis på grund av en bredad ämnesorientering. Men vad vi då inte funderade närmare över var attributet jämförande, och någon kunskapsteoretisk förklaring fick vi inte. Kanske var den alltför självklar.

Vad betydde ”jämförande”. Det lät vetenskapligt och lärdomshistoriskt. Lärda män och kvinnor förväntas ha överblick, kors och tvärs, och när jag nu tänker på det igen är det kanske på sin plats att hävda att inget kulturellt objekt låter sig åskådas eller synliggöras kognitivt, åtminstone underförstått, om det inte jämförs med andra objekt, till form, funktion, ålder och frekvens. Begreppet proveniens mötte vi ofta i texter och föreläsningar, men fick vi alls veta hur kulturelement uppstår?

Men nu, femtio år senare, är det ett annat slags jämförelser som mer och mer kommit för mig. Hembygdsrörelsen och nationalromantiken

skulle aldrig ha uppstått om det inte vore för komparationerna, bondesamhället eller allmogesamhället betraktat historiskt tillbakablickande, från den moderna tidens utsiktspunkt. Det försiggick utifrån en viss sinnesförfattning, ungefär som då man inför primitiva värmekällan utbrister: ”O, så fattigt det var”, eller: ”Oj, vilken idyll”, eller bara: ”Nämen tänk!” I så fall borde väl också det moderna samhället, nutiden, i varje fall i en teoretisk modell kunna betraktas från den gamla tidens utblickspunkt. Om moderniteten kunde observatören då tänkas utbrista: ”Oj vilken röra!”, ”Ingen given ordning!” Mitt förslag är alltså att vi ser komparativt på det moderna samhället från traditionssamhällets tänkta utsiktspunkt. Vi ser då det moderna samhället som något synnerligen efemärt, av grekiska *ephēmeros*, som egentligen betyder ”som räcker endast en dag”. Det är ju den ständigt föränderliga komplexiteten som gör nutiden så exotisk.

Varje rundvandring på Skansen, Nordiska museet och Etnografiska museet motiveras av upplevelser som förutsätter det moderna samhället. Gamla tiders hästdroskor på ett museum skulle aldrig stimulera fantasin om sådana fortfarande var allmänt brukade fortskaffningsmedel. Om historien inte hade inneburit förändringar hade den mänskliga tillvarens oföränderlighet inte gett upphov till några historiska museer. Ingen skulle ju utbrista: ”Tänk att våra förfäder för trehundra år sedan levde precis som vi gör idag, trots att det var så länge sedan!” Hemkomna från museibesöket skulle vi berätta: ”Vet du vad jag lärt mig idag under mitt besök på museet! Ingenting har förändrats, precis som det stod i katalogen!”

Teoretiskt finns det ett annat perspektiv, nämligen att betrakta nutiden som det annorlunda, det säreget tidsbundna. Då skulle exempelvis i vår teoretiska modell allmogen stå upp från det döda och besöka modernitetens museum och göra stora ögon när de vandrar genom salarna som förevisar hur bostäderna är möblerade och utrustade, med teveapparater och elektriska spisar, elektrisk belysning och rinnande vatten och allt

annat konstigare som förevisades. ”Oj, oj, oj”, skulle de utropa. ”Vad är nu allt detta? Milda makter!”

I mitten av 1960-talet, efter att ha läst socialantropologi i Bergen för professor Fredrik Barth, fick jag ett stipendium av The British Council. Jag ville nämligen resa runt i England och Wales för att bekanta mig med antropologiska undersökningar av europeiska, moderna samhällen. Det var så jag ville använda mina nyvunna kunskaper i socialantropologin, men 1965 visade det sig finnas ett minimum av det slaget. Ingenting på London School of Economics, där jag fick en skymt av den världsberömda Raymond Firth springande ned för en trappa. Det existerade visserligen ett slags urbanantropologi, men den handlade om afrikanska städer. Jag träffade dock Alwyn Rees i Aberystwyth, Wales, författare till den kända byundersökningen i Llanfihangel, själv den walesiska kulturens förespråkare, som talade kymriska men generöst slog över till engelska när han mötte mig. Och så fanns Ronald Frankenberg som jag senare fick korrespondera med, författaren till *Village on the border* (1957). Men tolv år senare framträdde svensken Ulf Hannerz, pionjär i USA som urbanantropolog, sedan han i Sverige 1969 disputerade på sin avhandling om ett svart ghetto i Washington D.C.

Själv har jag sedan den här tiden utforskat svenska miljöer i både nutid och historia med ett liknande antropologiskt försök till helhetsperspektiv, men det är först nyligen som jag gjort tvärtom, eller vänt upp och ned på vår naturliga upplevelse av vår egen tid. Det betyder att jag låter mig förvånas av att vår egen tid INTE ser ut som allmogesamhället. ”Vad är det egentligen som har hänt, och hur har det skett?” Det intressanta är att det faktiskt har skett. Vilken är den grundläggande förändringsmekanismen? Och vad har det hela lett till?

Det viktiga är i så fall att förstå hur verkligheten förändras då bondesamhället ersätts av industri- och urbansamhällen. Min utgångspunkt har händelsevis kommit att bli två amerikanska evolutionsbiologer, Peter Richerson och Robert Boyd. I deras bok *Not by genes alone* (2005), inte

bara på grund av gener, gjorde de mig uppmärksam på sinnesintrycken som nyckeln till människors livsformer, tänkande, värderingar, etc. Allt som vi gör och tänker och känner är hjärnans produkter, bearbetningar och responser på sinnesintryck, främst via syn och hörsel. Därför har jag kallat den bok som jag nu ger ut för *Dömd till konsumtion av sinnesintryck. Bidrag till modernitetens historia* (2011). Det är sinnesorganen som ytterst möjliggör vår överlevnad, möjliggör vår försiktighet och uppmärksamhet på allt omkring oss: farliga djur, djur som vi kan jaga och äta, farliga växter, ätliga växter, fientliga stammar som konkurrerar om samma revir. I alla dessa avseenden handlar vi som andra djur, och våra sinnesorgan är det som gör att vi mestadels klarar oss.

Om vi då tänker oss tillbaka till traditionssamhället så karakteriserades detta av vad Richerson och Boyd kallar *parental transmission*, överföring från föräldrar till barn. Barnen fortlevde i samma slags miljö som föräldrarna, och sinnesintrycken var i stort sett desamma som de vuxnas. Följden blev en betydande samstämmighet. Det är därför vi talar om tradition, av lat. traditio, överföring från de äldre till de yngre, inte oföränderlighet (som vi vanligen tänker på det). Överflyttningen var en aktivitet, inte ett stillastående.

Med det moderna samhället följde differentierade aktiviteter, och en mångsidig omgivning. Det resulterade i *non-parental transmission*. Icke-föräldrastyrd överföring. Sinnesintrycken var nu inte längre desamma för den äldre och den yngre generationen. Näringarnas förändring, omflyttningar och stadstillväxt gjorde att varje individs hjärna tog emot individspecifika intryck och således formades individuellt – på ett över tid alltmer oförutsägbart sätt. Det förklarar både det moderna samhällets kulturella komplexitet och dess oförutsägbarhet. Det är mängden av individspecifika hjärnor som enskilt och tillsammans handlar och beslutar och tänker och känner, och allt sker med matematisk slumpmässighet – helt enligt *kaosteorin*, det yngsta av de större naturvetenskapliga områdena.

Genom att uppmärksamma sinnesintryckens styrande verkan har jag motiverats att se på de moderna hushållen *på ett problematiserande sätt* – som man brukar säga. Plötsligt ser jag tydligt hur barnen skapar sig en annan neuropsykologisk plattform än föräldrarna genom att allt mindre vistas i samma miljö. I vår del av världen får de ofta eget rum, träffar sina kamrater på andra adresser, och medan föräldrarna ofta arbetar var och en på skilda arbetsplatser (!) och där får skilda intryck (som styr hjärnverksamheten), befinner sig barnen i skolmiljön, innan dess i förskolan, och även på fritiden befinner de sig ofta utanför hemmet – i klart annorlunda miljöer. Deras hjärninnehåll blir på grund av dessa skiljaktigheter väsentligt avvikande från föräldrarnas.

För att förstå hur mänskliga handlingar genereras/skapas – hur de vetenskapligt kan förstås – måste vi ha klart för oss att det är våra sinnesorgan och hjärnan i förening som ytterst *skapar allt vi gör*, fattar alla beslut, gör upp alla planer etc. – ja, alla romaner vi skriver, symfonier vi komponerar, alla människor som vi förälskar oss i eller mördar. Allt som sker är produkter av hjärnornas i stort sett slumpmässiga verksamhet. Detta är modern neurovetenskap, hjärnforskning. Som ett särskilt intressant exempel bör nämnas människans biologiskt nedärvda tendens att härma (i sällskap med vissa fågelarter), nämligen sådant som vi attraheras av, känner sympati för. Människor kopierar varandra inom sin referensgrupp. Den neurologiska forskningen har till och med nyligen kunnat lokalisera en särskild funktion i hjärnan, på en viss plats, som döpts till *spegelneuroner*. Dessa ger upphov till denna benägenhet att ”ta efter” andras sätt att tala, kroppliga rörelsemönster, sätt att stå, skratta, sitta och framför allt klä sig. Spiegelneuronerna förklarar också varför vissa melodier fastnar i hjärnan, så att vi gnolar och visslar dem och gärna lyssnar till dem på nytt när tillfälle bjuds.

Min teoretiska utgångspunkt är alltså neuropsykologisk, vilken i ett humanvetenskapligt sammanhang erbjuder en fördjupad förståelse av det moderna samhällets karaktär. Särskilt intressant är det sista halvsekle.

Innebörden är – för att upprepa – att sinnesintrycken, vilka transporteras till hjärnan, ger upphov till tankar, värderingar, trosföreställningar, önskningar etc. Varje yttre handling och aktivitet inombords har ett neuropsykologiskt upphov eller orsakssammanhang, små handlingar likaväl som stora och långsiktigt livsavgörande.

Populärt uttryckt existerar ingen fri vilja: allt beror på ett samspel mellan hjärnan och de intryck som hjärnan får, vanligtvis utanför kroppen, men även händelser i kroppen sänder signaler till hjärnan, till exempel magont eller trötthet. Mer adekvat uttryckt är det den individuella hjärnan som enväldigt styr. Medvetenheten är en sidofunktion, som enligt elektrofysiska studier inträffar något senare: cirka en halv sekund efter hjärnans handlingsbeslut.

Evolutionärt är detta system ägnat individens överlevnad: att få mat och att skydda mot faror, andra djur som ser människor som mat, och fientliga stammar som konkurrerar om samma revir, vilket kan leda till kamp eller flykt, *fight or flight*.

Hela den mänskliga världens uppbyggnad, alla skyskrapor, kaffekoppar, flaggor och bilar och biografier och vetenskapliga akademier är resultat av sådana samspel mellan människors inre och människors yttre verklighet.

Allt detta kallar vi numera för evolution. Även små händelser i individens vardagligaste vardag *evolverar*, det vill säga uppstår som en anpassning av något till något annat. En hand råkar stöta till ett glas, så att det faller i golvet och går sönder, och innehållet i glaset rinner ut, så att en närvarande individ reser sig upp och hämtar en sopskyffel, och efter detta finner en trasa för att suga upp vätskan, men kanske skär sig på en glasbit, får blodförgiftning och dör.

Det man i evolutionära termer omtalar som adaptation är ”det mest passande i situationen”, vilket inte alltid betyder det mest önskvärda, utan *the fittest*, det som de samverkande omständigheterna nödvändigtvis leder till. Detsamma gäller klimatet och allt annat som sker i universum – såsom man tills vidare tror sig veta.

Det mest kännetecknande för det moderna samhället är dess mångfald, vilket betyder att individerna utsätts för en mångfald olika intryck, utan att själva ha valt dem. Det är förresten i höggradig medvetenhet om detta som reklambranschen arbetar.

Kännetecknande för det moderna samhället är att *parental transmission* blivit allt mindre, men det verkligt revolutionerande är den allt större mängd sinnesintryck som har sitt ursprung utanför familjen och dessutom representerar en senare tids kultur, som tenderar att förändras så snabbt att även syskon med tio års åldersskillnad tänker och agerar på olika sätt. Ju snabbare kulturen ändras, desto mer främmande blir ålderskohorterna för varandra. Det moderna samhället lämnar en öppen dörr för vilka intryck som helst, inspirationskällor till både hjälp och förintelse.

De snabba förändringarna visar sig inom arbetslivet, vilket numera är välbekant. Avancerade utbildningar åldras snabbt, till exempel inom datorteknologin. Om man inte uppdaterar sina kunskaper blir även en högteknologisk utbildning föråldrad efter några år. Betänk vidare att de två makarna, som har olika yrken och vistas på skilda platser och med olika slags människor och insocialiseras i olika slags grupper, tar emot skilda sinnesintryck. Det som över tid rör sig i deras hjärnor är till stor del resultat av separata livssammanhang. Det förklarar delvis det moderna samhällets många skilsmässor.

En särskilt intressant effekt av modernitetens totala genombrott under senare delen av 1900-talet handlar om *ungdomlighet* – ett kulturellt nytillskott som fått kulturellt extrema yttringar. Men låt oss börja med frågan: vad är ungdomar? *Den pluralformen fanns inte i äldre tid.* Tidsperioden ungdom fanns däremot i språket, på samma sätt som barndom, ålderdom och även sjukdom. *Dessa ord avser existensstillstånd, alltså att vara ung, att vara barn, att vara gammal, att vara sjuk. Det moderna ordet ungdomar avser däremot individer, en grupp av unga individer – och det har blivit en kategori (som dessutom kommit att spela allt större*

roll på många sätt, i identitetsuppfattning, och inte minst kommersiellt). Men observera att vi inte talar om barn på samma sätt: Vi säger till exempel inte att ”det var många barndomar på födelsedagskalaset”, inte heller att ”det var många ålderdomar på teatern”, inte heller att ”det låg två sjukdomar i samma sal”. I dessa fall talar vi fortfarande om existens-tillstånd: barn, gammal, sjuk.

Ungdomstiden står nu i centrum, och förmodligen måste man som forskare själv vara gammal och kunna retrospektivt överblicka förändringen. För de flesta av det moderna samhällets medlemmar är begreppet och fenomenet ”ungdomar” självklart eller existensiellt oproblematisk, likaså individens strävan att behålla den så kallade ungdomligheten så länge som möjligt. Det är dock ingalunda självklart, eftersom det inte alltid varit så, i själva verket en ganska kort tid.

Vi definierar idag, i det moderna samhället, ”ungdomstiden” som de cirka tio åren mellan barndom och vuxenhet. ”Inget konstigt med det”, är en naturlig reflektion. Individerna som befinner sig i denna period omtalar vi lika självklart som ungdomar. Men många fler vill gärna kunna fortsätta att se sig som ungdomar eller åtminstone som ”ganska unga människor”. Låt oss idag konstatera att många i 25-årsåldern och betydligt äldre personer klär sig i samma slags kläder som de betydligt yngre. Det nya är att det är de äldre som efterliknar de yngre, medan det tidigare var tvärtom.

Det är när vi jämför med traditionssamhället – den ojämförligt längsta perioden i vår historia – som vi noterar att barndomen i vår del av världen upphörde i och med konfirmationen, vanligtvis i 14-årsåldern. Det betydde vuxenlivets start, vilket innebar *fullvuxen arbetskraft* och manifesterades i klädsel och med andra synliga markeringar. Pojkarna kunde nu dra på sig långbyxor och umgås med äldre karlar, och de var också helt inställda på att imitera de vuxna männen i dessas sätt att vara, prata, snusa. Men redan långt tidigare involverades barnen som bekant i arbetslivet, även en sjuåring kunde göra mycket nytta, och förbereddes för det vuxna livet genom att delta i arbetslivet. Det betydde att det inte

existerade någon särskilt period mellan barndom och vuxenhet. Det fanns ”unga människor” men ännu inga ”ungdomar”. *De vuxna var de växandes enda existerande förebild.*

Ännu på 1950-talet var det eftersträvansvärt att bli betraktad som vuxen – om inte genast efter konfirmationen, så nära nog. Jag talar här som min egen informant. För sextio år sedan kunde jag som svensk 14–15-årig pojke gå i dansskola – och jag talar här om alla kamrater som jag växte upp med i Södertälje. Då var det dags att byta ut de så kallade golfbyxorna mot långbyxor, eftersom det då var viktigt ”att se vuxen ut”. Konfirmationskostymen hjälpte till. Den hade vi när vi gick på dans. Vi köpte hatt, litet annorlunda än fädernas, men dock en hatt som markerade manlig vuxenhet. Obligatoriskt var också överrock som en riktig karl. Vindtygsjackor var pojkkläder som bara användes i idrottssammanhang. Trots att studerande ungdomar fortfarande hade långt kvar till ett förvärvsarbete förenades de av en beredskap att bete sig vuxet. Det handlade dessutom också om en försiktig nymornad manlig sexualitet. Man kunde knappast uppvakta en flicka ”klädd som en pojke”. Rökningen var då också en användbar tillagd vuxensymbol. De i sådana sammanhang lite senare utvecklade pojkarna rökte inte. Detsamma gällde flickor, samma flickor som kunde använda läppstift – och se ut som kvinnor.

Men skolgången var länge relativt kortvarig för majoriteten i dåtidens ungdomsgeneration. Introduktionen till arbetslivet skedde i flertalet fall efter de åtta eller högst nio folkskoleåren – i början av 1900-talet efter sex eller högst sju års folkskola. Endast cirka 8 procent i min egen generation tog studenten. En större grupp tog realexamen, alltså redan vid 16 års ålder, då en sådan examen gav tillträde till mer kvalificerade anställningar. De flesta infogades emellertid ännu tidigare i det vuxna förvärvslivet. De var alltså åldersmässigt unga, men samtidigt vuxna med den ”färdiga” individens ansvar och förväntade omdöme. 2000-talet är en kulturellt mycket annorlunda tid med dess delvis svårlösta uppgift

att få ungdomar att ”bete sig som ansvarsfulla vuxna, även som ansvarsfulla skolelever”. Mycket av den musik som ungdomar lyssnar till på de allt flera musikfestivalerna bär prägel av *frihetslängtan*, att få spränga arbetslivets och det officiella samhällets fjättrande band, att slippa vuxenvärldens allvarsamma plikter och underordning. Sverige försvarar framgångsrikt sin ställning i *World Values Survey* som världens mest individualistiska land.

Kulturvetenskapligt intressant i vår nu så kallade postmoderna tid är vuxengenerationernas individuella ansträngningar att behålla en ungdomlig *look*. Såväl 30- som 40-åringar och även ännu äldre män kan klä sig som tonåringar, i jeans och korta jackor, boots och gymnastikskor, och med övriga detaljer som skiftar från säsong till säsong. Män i 40-årsåldern snaggar håret både för att dölja begynnande flint och för att göra ett liknande ungdomligt helhetsintryck som den snaggade 20-åringen.

Den senaste ”ungdomsmarkeringen” är tatuering, där Sverige internationellt lär befinna sig i främsta ledet, både bland män och bland kvinnor. Allt fler kvinnor som lämnat tonåren bakom sig låter dessutom skönhetsoperera sig, genom läppförstoring och att på annat sätt få ”rätt sorts skönhet”, inte bara vara vacker i allmänhet. Det yttre intrycket anses av allt fler vara allt viktigare. Kroppsträning och kampsporter ingår i allt fler mäns ansträngningar att inte bara behålla ungdomlig styrka, utan även underhålla en ung framtoning.

Den generation kvinnor som införlivat modernitetens anda under 1970- och 1980-talen ansåg sig tillhöra den sexuella frigjordhetens moderna historia. Många av 1970-talets unga kvinnor kontrasterade sig mot sina, i varje fall delvis, såsom dessa uppfattades, känslomässigt hämmade föräldrar. Inga föräldrar betraktade eller omtalade sig själva som ”tjejer” (eller flickor som det då hette) efter avslutad skolgång.

Kontrasten är påtaglig vid jämförelser med 2000-talets medelålders svenska kvinnor, bland vilka förmodligen många gärna vill se sig själva som ”tjejer” och i somliga sammanhang gärna omtalar sig så. ”Kvinnor”

används alltså som könsbestämning och i debatter samt även i fortsättningen på en längre socialpolitisk historia rörande kvinnors position i samhället. Jämsides lever ungdomsidentiteten i språkformer som påminner om den i dagens USA förekommande talspråkiga (dock regionalt varierande) kategoribestämningen *guys*, alltså killar (grabbar), som även inkluderar tjejer. ”Hi guys” kan en medelålders (eller äldre) kvinna hälsa sina jämnåriga väninnor, då de sammanstrålar på en ”tjejträff”.

Notera avslutningsvis följande utdrag ur några kontaktannonser i *Dagens Nyheter* den 24 november 2009 vilka ger en illustrativ bild.

”Mycket ungdomlig tjej, med bra utseende och sätt ...”

”Levnadsglad tjej, 52 år ...”

”Jag är en ungdomlig, blond tjej, 60+ ...”

”Jag är en trevlig tjej, 50/177 ...”

”Tjej, 61 år, modern, med spring i benen ...”

Föredrag den 4 oktober 2011*

* Professor emeritus Åke Daun, Stockholm, mottog den 21 mars 2011 Gad Rausing's pris för framstående humanistiskt forskargärning. *Utg. ann.*